

ՄԱՐ-Ի ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՀՈՒՇԵՐԸ

Մաս վեցերորդ: Շարունակությունը՝ գրված Ղարաքիլիսայում
ու Ծաղկաձորում*

Բանալի բառեր – Մար, Սիմոն Զավարյան, Քրիստափոր Միքայելյան, Խաչատուր Մալումյան, Միհրան Տամատյան, Բագրատ վարդապետ Թավաքալյան, Լեո, Ավետիս Ահա-րոնյան, Բորիս Պետրով Սարաֆով, Կիլիկիա:

Սույն հրապարակմամբ ավարտվում է Մար-ի հիշողությունների տպագրությունը, որի վերջին մասը ավելի շատ ոչ թե հաջորդական դեպքերի ու իրադարձությունների շարադրանք է, այլ անավարտ խո-հերի ու տպավորությունների խճանկար:

Դեռևս հրապարակման նախորդ մասում ներկայացնելով թուրքական գերությունից ազատվելու համար Ալեքսանդրետից Կ. Պոլիս, իսկ այնտեղից Ալեքսանդրիա նավարկելու իր արկածալից պատմությունը, Միքայել Տեր-Մարտիրոսյանը խախտել էր ժամանակագրական հաջորդականությունը ու վերհիշելով Սիմոն Զավարյանի հետ ունեցած իր անմոռանալի գրույցները՝ «սույն հիշատակարանի» շարադրանքը նվիրել էր նրա հիշատակին, իսկ վերջում էլ ստորագրել՝ **Մար:**

Մակայն քիչ անց Ղարաքիլիսայում և ապա Ծաղկաձորում թերևս փոքր-ինչ կազդուրվելուց հետո նա կրկին գրիչ է վերցրել և 1928 թ. օգոստոսի 1-ից որոշ հավելումներ է կատարել, որոնք իբրև վերջաբան ներկայացնում ենք ընթերցողի դատին: Մար-ի այս անավարտ գրառումները ներկայացնում են նրա բանտային կյանքին հաջորդած իրադարձությունները, որոնք անմիջա-կանորեն կապված էին հայության համար ճակատագրական դարձած պատմաքաղական հեղաբեկումների հետ: Դրանցից նա առանձնացրել է Ռուսական առաջին հեղափոխությունը, 1908 թ. երիտթուրքական հեղա-շրջումը և Ադանայի 1909 թ. կոտորածը: Այս իրադարձություններից յուրա-քանչյուրը բարդ մարտահրավեր էր դարձել նաև ՀՅ Դաշնակցության հա-մար:

Տարիներ շարունակ կուսակցական կյանքից կտրված Մարը քննախույզ հայացքով նկատել ու արձանագրել է իր բացակայության տարիներին ՀՅԴ ներսում արձանագրված յուրջ փոփոխությունները՝ կուսակցության հեղի-նակության բարձրացումը, դրամական միջոցների ավելացումը, գործու-

*Ընդունվել է տպագրության 15.10.2016:

նեության շրջագծի նկատելի ընդլայնումը: Այս երևույթներին զուգահեռ՝ նրա ուշադիր հայացքից չէին վրիպել նաև ՀՅԴ հիմնադիրներին փոխարինած գործիչների թերություններն ու վրիպումները, որոնց վերաբերյալ Մար-ի դիտարկումները հիմնականում համապատասխանում են այդ օրերին դեռևս քաղաքական ասպարեզում գտնվող Ս. Զավարյանի ու Ռոստոմի նամակներում ու գրառումներում պահպանված գնահատականներին ու արժևորումներին: ՀՅԴ-ին բաժին ընկած «աճի հիվանդությունն» իր ազդեցությունն էր գործել նաև նրա քաղաքական նախաձեռնությունների հետևողականության վրա, որոնցում Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին սկսել էին արձանագրվել լուրջ հակասություններ:

Դատելով հուշերից՝ կարելի է եզրակացնել, որ Մար-ի նման փորձառու գործիչը վերապահությամբ է ընդունել 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումը: Սակայն նա արձանագրել է, թե Օսմանյան կայսրության ժողովուրդներն ինչպիսի խանդավառությամբ դիմավորեցին սահմանադրության վերականգնումը. ամենուրեք տեղի էին ունենում համերաշխության ցույցեր: Կային նաև հոռետեսներ, որոնք կասկածանքով էին վերաբերվում հռչակված ազատություններին: Եվ, իսկապես, կարճ ժամանակ անց՝ 1909 թ. ապրիլին, տեղի ունեցավ Կիլիկիայի հայության կոտորածը:

Այդ տարիներին Մար-ը դեռևս ժնկում էր՝ «Դրոշակի» խմբագրատանը, որը դարձել էր հայ և օտարազգի հեղափոխական գործիչների հանդիպումների վայրը: Նրա հիշողության մեջ են մնացել մասնավորապես Գ. Պլեխանովի, Վ. Լուսնկեչի, Բ. Սարաֆովի և ուրիշների այցելությունները: Իսկ ժնկում սովորող հայ ուսանողների համար «Դրոշակի» խմբագրատունն այն հարազատ օջախն էր, որտեղ նրանք հավաքվում և բանավիճում էին տարբեր հարցերի շուրջ:

«Դրոշակի» խմբագրատունը յուրօրինակ հայկական ներկայացուցչություն էր և միննույն ժամանակ՝ շփման վայր հայ և օտարազգի գործիչների համար: Մար-ը ներկայացնում է օտարների հետ հարաբերական աշխատանքների ղեկավար դարձած Խաչատուր Մալումյանի հրապարակային գործունեության տարբեր կողմերը, դրանցում տեղ գտած թերությունները, որոնց վրա ժամանակին ուշադրություն են դարձրել նաև դաշնակցական հուշագիրներն ու նամակագիրները: Մասնավորապես նա հիշատակում է «Դրոշակի»-ի խմբագրատանը և ժնկի տարբեր ռեստորաններում հաճախակի տրվող շքեղ ճաշկերույթները, որոնց միջոցով պատվում էին եվրոպացի այս կամ այն հայամետ գործչին:

Մար-ը գովեստով է խոսում Եվրոպայում գործող «Հայ ուսանողական միության» նստին: Միության անդամները հրատարակում էին գրքեր, կապեր հաստատում եվրոպական տարբեր գործիչների հետ, հետաքրքրվում Հայկական հարցով և այլն: «Հայ ուսանողական միության» հետ չէին համագործակցում միայն այն հայ ուսանողները, որոնք հարում էին սոցիալ-դեմոկրատական, հիմնականում՝ բոլշևիկյան հոսանքին:

1912 թ. բռնկված Բալկանյան առաջին պատերազմը որոշակի հույսեր արթնացրեց Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա հպատակների շրջանում. թվում էր, թե թուրքական բռնակալությունը վերջնականապես կործանվելու է, սակայն ինչպես 1877-1878 թթ. ընթացքում, վերջին պահին կրկին վրա

հասավ Մեծ Բրիտանիան և հակաթուրքական խմբավորման գործերը կանգ առան Կ. Պոլսի մատույցներում: Իհարկե, այդ խնդրում իրենց դերը խաղացին նաև դաշնակիցների միջև ծագած լուրջ տարաձայնությունները, սակայն հիմնականը Մեծ Բրիտանիայի միջամտությունն էր:

Բալկանյան առաջին պատերազմի նկարագրությամբ ընդհատվում են Մար-ի՝ դրամատիկ իրադարձություններով հագեցած և խիստ հետաքրքրական հուշերը:

Վերջում կրկին խորին շնորհակալություն ենք հայտնում Մ. Տեր-Մարտիրոսյանի թողնուհուն՝ տիկին Գայանե Շահոյանին բազում տարիներ ընտանեկան գգրոցներում սրբությամբ պահված այս արժեքավոր ձեռագիրը մեզ տրամադրելու համար:

Մեր միջամտությունները կատարվել են ուղղանկյուն փակագծերով: Բոլոր ծանոթագրությունները մերն են:

Պատրաստեցին՝
պատմ. գիտ. թեկնածու **Ռուբեն Հ. Գասպարյանը**
և պատմ. գիտ. դոկտոր **Ռուբեն Օ. Սահակյանը**

LATTER-DAY MEMORIES OF MAR

Part six: The rest written in Gharakilisa and Tsakhkadzor

prepared by
Ruben H. Gasparyan
Ruben O. Sahakyan

НОВОВЫЯВЛЕННЫЕ ВОСПОМИНАНИЯ МАР-А

Часть шестая. Продолжение написанное в Каракилисе и
Цахкадзоре

ПОДГОТОВИЛИ
Рубен Г. Гаспарян
Рубен О. Саакян

1928 թվականի օգոստոսի 1-ից

Բռնության ճիրաններից այդքան անսպասելի կերպով ազատվելը և այն գիտակցությունը, որ թուրք կառավարությունը չկարողացավ համոզվել, թե ես հայ եմ և հետևաբար դրսի (կովկասյան) հայության կողմից Կիլիկիան ոտքի հանելու փորձեր չեն լինելու, ինձ հոգեպես հանգստացնում էին: Չէ՞ որ Կիլիկիայում գործունեությունը կարելի է շարունակել: Իսկ դա ամենակարևորն էր: Միմոնն¹ այնտեղից էր գալիս, Վարդանը² գնում էր ներս, կապերը շարունակվում էին: Ճիշտ է, նրանք հայեր չէին³, բայց իմ հայ լինելը հաստատվելուն պես ամեն մի օտարական այդ շրջանում կասկածի առարկա կդառնար, հետևաբար հայկական շրջաններ անցնել անհնար կլիներ: Ես իմ բանտային կյանքով կարողացել էի գոնե այդ փրկել և գոհ

1 Խոսքը **Միմոն Զավարյանի** մասին է:

2 Նկատի ունի Խանասորի Վարդանին՝ **Սարգիս Մեհրաբյանին**:

3 Նկատի ունի այն իրողությունը, որ նրանք Թուրքիայում ներկայանում էին որպես օտարազգիներ:

էի: Յոթ տարվա ընթացքում ես կտրված էի դրսի աշխարհից: Ինչ է անցել կուսակցության գլխով. ինչ դրության մեջ է այժմ, ինչ նվաճումներ է արել, ինչ նոր դեմքեր են երևան եկել, ինչ վերաբերմունք կա հասարակության մեջ դեպի մեր գործունեությունը. անհ հարցեր, որոնք ինձ գերազանցորեն հետաքրքրում էին: Ես տկար էի, անձնապես գործի մեջ չէի մտել, զբաղում չունեի: Ազատ ժամանակ ունեի տեսնել ու դիտել կյանքը, զգալ այն խոշոր փոփոխությունը, որ կատարվել է նրանում ընդհանրապես: Տարիներ ես քնի մեջ եմ եղել իմ կամքի հակառակ. կյանքը վազել է առաջ: Շատ բան տարօրինակ է երևում: Բայց ինձ հատկապես հետաքրքրում է մեր կազմակերպության դրությունը: Նա ուռձացել է, փարթամացել, դիրքեր գրավել: Հնչակյան շարժումը բոլորովին կանգ է առել: Հնչակյան գործիչները հրապարակից քաշված են: Եզրհատոսն, ուր [18]96–[18]97 թվերին Դաշնակցության մասին նոր–նոր էին լսում, այժմ ամբողջովին Դաշնակցությանն է հարել: Հնչակյան գործիչների հոխորտանքներն այլևս չկան: Նրանք հիմա համեստ են և աստիճանաբար անցնում են մեր կողմը: Մյուս կողմից հասարակության մեջ մեծ համակրանք կա դեպի Դաշնակցությունը:

Կիպրոսից ինձ ծանոթ ձերնակյան Հարությունը, երբ ինձ պատահեց Ալեքսանդրեանում և իմացավ իմ պատմությունը (*ես ոչ որի չէի հայտնում իմ քանդակի կյանքը և դրա հետ կապված իմ ոչ հայ լինելը, որպեսզի թուրք կառավարությունը Կիլիկիայի մեր գործունեությանը ուշադրություն չառնի: Մեր ամենամոտրիկ մի քանի ընկերներն միայն գիտեին այդ: Եվ երբ մեր ընկերներից մի քանիսը պնդեցին, որ իմ հիշողությունները գրեմ տպագրության համար, ես մերժեցի՝ նկատի ունենալով, որ այդպիսի մի հրատարակություն թուրքերի աչքերը բաց կանի և Կիլիկիայի մեր գործունեությունը կվերանգի, թեև այդ ժամանակի համար նման մի պատմություն խիստ նպաստավոր կլիներ կուսակցության համար պրոպագանդային տեսակետով, իսկ ինձ համար անձնապես ինքնասպիտությունը շոյող մի ռեկլամ⁴: Այդ ժամանակ ես ոչ մի կերպ չէի ուզում ցուցադրել ինձ ու այդ ուղղությամբ չէի էլ մտածում: Ես ունեի ոգևորության համար շատ ավելի մեծ նպատակներ՝ դա մեր ժողովրդի ազատագրության խնդիրն էր և նրան օժանդակող այս ու այն հեղափոխական միջոցները: Անձնական չնչին ինքնասպիտությունները մեծ նպատակների մոտ երևան գալու համար ոչնչություն են), զարմացավ և առաջարկեց ինձ տանել ներկայացնել Գա-հիրելում հայտնի հարուստ կալվածատեր Աղաթոն–բեյին ասելով, որ նա խիստ հետաքրքրվում է ինձ նման մարդկանցով, որ ինձ սիրով կընդունի և վերջը, եթե պետք լինի, ինձ մի պաշտոնի կդնի իր կալվածքներում: Ինքը՝ ձերնակյանը, հենց նրա կալվածքում պաշտոնյա էր:*

Այդ առաջարկը բավական կոպիտ կերպով մերժեցի և հանդիմանեցի, որ նա այդպիսի կարծիք ունի մեր հեղափոխական գործիչների վրա⁵: ձերնակյանը գտավ իր առաջարկը շատ տեղին և օրինակ բերեց Հնչակյան գործիչները՝ Տամատյան⁶, Ռշտունի⁷, որոնք պաշտոնյաներ են հայ հարուստների գործերի վրա: Այդ ձիշտ է, ես այդ գիտեի: Բայց և այնպես ես չեղա և ոչ մի հարուստ հայի մոտ և խնդրեցի ձերնակյանին, որ ոչ որի էլ չպատմի իմ մասին: Նա զարմացել էր իմ բռնած դիրքի վրա դեպի հարուստները:

Ի դեպ. այնպիսի կարծիք կա, որպես թե հայկական շարժումը բուրժուական

4 Հավանաբար Միքայել Տեր–Մարտիրոսյանը, ինչ–ինչ պատճառներով չէր ցանկանում, որպեսզի խորհրդային իշխանությունները տեղյակ լինեին, թե ինչպիսի վերաբերմունքի էին արժանանում քաղաքական բանտարկյալները օսմանյան բանտերում, ուստի թաքցնում է, որ ինքը «Դրոշակում» գրել է իր բանտային հուշերը (տե՛ս «Դրոշակ», 1906, թիւ 4–6): Դա կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ ԽՍՀՄ–ում արդեն նկատվում էր քաղաքական հետապնդումների ուժեղացման միտումը:

5 Մասին:

6 Նկատի ունի Միհրան Տամատյանին:

7 Ռշտունի Անտոն, հնչակյան և ապա՝ վերակազմյալ հնչակյան գործիչ, 1889 թ. Ալեքսանդրիայում հրատարակել է «Նեղոս» շաբաթաթերթը:

շարժում է թելադրված հայ հարուստներից, վաճառականներից՝ իբր թե նրանց համար ազատագրված Հայաստանը մի ընդարձակ շուկա պիտի դառնար: Բայց ո՞ւմ հայտնի չէ, որ հայ հարուստների սրտով չէր երբեք հայկական շարժումը: Գործիչներից և ոչ մեկը հարուստ չէր, և երբ սրանք հարուստներին էին դիմում նյութական օժանդակություն ստանալու համար, միշտ մերժվում էին և ծաղրի առարկա դառնում: Այդ բոլորը տեսնելու և ըմբռնելու համար պիտի մի քիչ ետ դառնալ դեպի մեր շարժման սկզբները, դեպի [18]80-ական թվերը, թե ինչպես հայ հարուստը թե Կովկասում և թե Թուրքիայում հակառակ էին այդ շարժման: Դրանից հայ բուժուհան ոչ մի շահ չունեք: Հայտնի է, որ հայ հարուստի համար շատ ընդարձակ շուկաներ կային ոչ միայն Անդրկովկասում, ոչ միայն Թուրքիայում և թրքահայ գավառներում, այլև ընդարձակ Ռուսաստանում, Եվրոպայում, Եգիպտոսում: Հայ հարուստն ամենուրեք ասպարեզ ուներ հարստանալու և իր ցանցերը տարածելու: Հայկական ազատագրումով շահագրգռված էր հայ աղքատը, հայ երկրագործը, արհեստավորը, որն իր աղքատիկ վիճակը մի քիչ մխիթարական դարձնելու միջոց էր համարում ստրկական դրությունից սոսկ մարդկային ազատ շունչ քաշելու գրավիչ հեռանկարը: Իհարկե, նա, այդ աղքատը, այդ երկրագործը կարող էր իր հաշիվների մեջ սխալվել, կարող էր զգացմունքներով տարվել, բայց այդ հանգամանքը չի փոխում կացությունը: Ուրիշ կերպ ինչով բացատրել այն հանգամանքը, որ հայկական շարժման մեջ զոհաբերություն անողները, իրենց անձը տվողները եղան ընդհանրապես խոնարհ խավի գավակները: Մինչ այդ ժամանակ հայ հարուստը իր փարթամ կյանքն էր վայելում և մատը մատին չէր խփում շարժումը մի քիչ առաջ տանելու համար: Փաստ չէ՞ միթե այն, որ հեղափոխական կազմակերպությունները հարուստներից դրամ էին կորզում սպառնալիքների և երբեմն էլ տեռորների միջոցով: Եվ պակաս փաստ է նաև այն, որ այդ հարուստներն էին վազում կառավարությունների մոտ թե Կովկասում և թե Թուրքիայում ու հեղափոխականներին պետական իշխանության հանձնում:

Հայկական շարժումը պարզապես ազգային-ժողովրդական շարժում էր: Նրա մասնակից էին հայ ժողովրդի բոլոր զանգվածները, բոլոր դասակարգերը՝ և հարուստը և՛ աղքատը և՛ հոգևորականը. չպիտի մոռանալ, որ Րաֆֆիի երևակայական ծրագրերի դեմ ծառայած մի տերտերացու, մի երդվյալ հետադեմ մարդ՝ Հայկունի, հետագայում Գեղամյան⁸ քահանան: Դրանով խոն չենք կարող ասել, թե այդ շարժումը հոգևորականներից հալածվել է, ոչ, երբեք: Գեղամյանի դեմ կանգնած են եղել բազմաթիվ հոգևորականներ՝ Թավաքայանները⁹ շարժման կողմը, ինչպես նաև չենք կարող ասել, թե բոլոր լիբերալները, ինտելիգենտները եղել են այդ շարժման կողմը, որովհետև Արծրունին, Րաֆֆին այդ են քարոզել: Պետրոս Սիմոնյանները¹⁰, Սպանդար Սպանդարյանները¹¹ հակառակն են պնդել: Պարզ չէ՞ միթե, որ այդ շարժման մեջ որոշ դասակարգային գիծ չկա: Եվ եթե մի Աղաթոնբեյ շատ լավ վերաբերմունք ունի դեպի հեղափոխական այս կամ [այն] անձնավորությունը, դա էլ առաջ է գալիս մի քնահաճ ինքնաբավականությունից, որ իր մոտ են գալիս ազգային գործիչները, և բան է, եթե մի օր Հայաստանը ազատագրվի, ինքն էլ իբր նրա մի գավակը իրեն հավասար կզգա մի հույնի, մի իտալացու, որոնք ազատագրված հայրենիքներ ունեն, որոնց հետ միշտ շփման մեջ է և որոնց շրջանում ինքն էլ ազատ հայրենիքով պարծենալու առիթ կունենա, թեպետ և երբեք չի գնա այնտեղ բնակվելու, քանի որ նա իր հարստությունը կապում է օտար երկիրների հետ և օտարների շրջանում նա իրեն զգում է այնպես, ինչպես ձուկը ջրում:

8 **Եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանց** (Հայկունի, 1840–1920), պատմաբան, հրապարակախոս:

9 **Բագրատ վարդապետ Թավաքայան** (Ալեքսանդր Թավաքայան, Ջաքի, 1850–1902), հայ ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ անդամ: 1892–1894 թթ. Ատրպատականի Դերիկի վանքի վանահայր:

10 **Սիմեոնյան Պետրոս** (1830–1911), «Մեղու Հայաստանի» թերթի խմբագիր:

11 **Սպանդարյան Սպանդար** (1849–1921), հասարակական գործիչ, հրապարակախոս «Նոր Դար» օրաթերթի խմբագիր:

Դաշնակցությունն այդ ժամանակ իր ծաղկման ամենաբարձր կետին էր հասել: Հայ ժողովրդի մեջ նա համապարփակ դիրք էր գրավում: Նա ճյուղեր ուներ ոչ միայն Կովկասի, Տաճկաստանի հայաբնակ բոլոր քաղաքներում, այլև գաղութահայ բոլոր երկրներում: Նրա հասույթները հարյուրապատկվել էին, համեմատելով [18]96-97 թվականների հետ: Այդ ամենն ավելի աչքի էր ընկնում Ժնևում, ուր ես եղել էի 1896-ին և այժմ նորից եմ գնում 1905-ին: Ամբողջ ինն տարի է անցել: [18]96-ին խմբագրությունը գրավում էր մի սենյակ Կարուժի Լիբսի մի խուլ փողոցում, այժմ նա գտնվում էր Roseraie-ում և տեղավորված էր ամբողջ մի վիլլայում, իր գեղեցիկ պարտեզով և պարապելու համար հնարավոր մի խաղաղ միջավայրում: Առաջ ոչ ոք ռոճիկ չէր ստանում, բացի գրաշարը, այժմ մի գրաշարի տեղ երկուսն են, իսկ ռոճիկավոր աշխատակիցները 4 հոգի:

Ես չեմ հիշատակում այն անձնավորությունները, որոնք եվրոպական այս կամ այն երկրում պրոպագանդի հիվանդանոցներում էին և ստանում ապրուստի միջոցներ: Առաջ խմբագրատուն ոչ ոք չէր մտնում. նա հասարակական մի խոշոր կատեգորիա չէր ներկայացնում: Հարմարություն էլ չկար, որ այնտեղ նույնիսկ հայ ուսանողները հավաքվեին: Մի սենյակ, կեղտոտ, գրաշարի անկողին, թափփված տառեր, և թերթերի կապոցներ: Այժմ ընդունելության համար դահլիճ կա, զարդարված կահկարասիքով, կա փոքրիկ թանգարան, որ հարուստ է այս ու այն գործիչներից մնացած հիշատակի իրերով, նրանց նկարներով: Կա արխիվ, ուր հազարավոր նամակներ, փաստաթղթեր, գեկուցագրեր, ժողովների արձանագրություններ, հավաքված բոլոր կոմիտեներից, հայկական հարցի շուրջ տեղի ունեցած գրականություն և կենդանի գրագրություն եվրոպայի հայասերների և քաղաքական գործիչների կողմից:

Այդտեղ են հավաքվում Ժնևի ուսանող հայերը, իրենց ժողովները կազմակերպում, երբեմն տեսակցելու համար: Սա մի ժամադրավայր է շատերի համար: Նորեկ հայերը այնտեղ են վազում իրենց ծանոթներին, բարեկամներին գտնելու, հասցեներ վերցնելու, խորհուրդներ հարցնելու, համալսարան դիմումներ կատարելու: Ոչ միայն հայ ուսանողներ, այլև օտարներ՝ ռուս, հրեա, բուլղար, լեհացի գալիս են, հետաքրքրվում և գտնում, որ և ոչ մի ժողովուրդ այդպիսի հարմարություն չունի իր տարագիր զավակների համար: Դա մի կիսապաշտոնական ներկայացուցչական վայր է միաժամանակ: Ժնևի բնակչությունը նրան է ճանաչում պատասխանատու հայ ուսանողի այս կամ այն արարքի համար: Մեկը տան վարձը չի կարողանում տալ, տանտերը վազում է խմբագրատուն և նրա միջոցով հարցը պարզում: Մեկ ուրիշը տարածայնություն է ունեցել, նմանապես վազում է խմբագրատուն: Հաճախ ռուս, հրեա ուսանողներ դիմում են խմբագրատուն և խնդրում երաշխավոր լինել իրենց համար, որովհետև տանտերը սենյակ չի տալիս իրենց, չի վստահում: Խմբագրության հավաստիացումը Ժնևացու համար ամենամեծ ապահովությունն է: Քիչ չի պատահել, որ ծայրահեղ դեպքում խմբագրատունը վճարել է ուսանողի պարտքը, մինչև որ նա հայրենիքից դրամ ստանա:

Խմբագրություն այցելում են համարյա բոլոր հայերը, որոնք ճամբորդում են Եվրոպայում: Ոչ միայն հայերը, այլև ռուս հեղափոխականներ, ֆրանսիացի, եվրոպացի դիվանագետներ, հայասերներ, բուլղար, մակեդոնացի, լեհացի հեղափոխականներ: Հայ գրողներից՝ Լեո¹², Պոռոշյան¹³, օտարներից՝ Պլեխանով,¹⁴ Սարա-

12 Առաքել Բաբախանյան (Լեո, 1860-1932), պատմաբան, գրող և հրապարակախոս:

13 Պոռոշյան Պերձ (1837-1907), հայ գրող:

14 Պլեխանով Գեորգի (1856-1918), մարքսիզմի ռուս տեսաբան, ռուսական և միջազգային սոցիալիստական շարժման ակամավոր գործիչ: Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության հիմնադիրներից:

Ֆով¹⁵, Լուսկևիչ¹⁶, Թյուֆեկչիեվ¹⁷ և այլ անձինք: Հատկապես Լեոն՝ ինչ հիացում, ինչ ոգևորություն այնտեղ կատարվող աշխատանքի, երկրում տարվող գործունեության, «Իրոշակի» մեջ լույս տեսնող հոգիվածների մասին, ինչ գովասանք, խոսք չէր գտնում արտահայտելու իր հիացքը, երբ խոսում էր մեկնումների հետ:

Խմբագրության մեջ նկատվող փոփոխություններից ամենաաչքի ընկնողը նոր մարդիկ են, որոնք գիտեն իրենց դռները լայն բաց անել: Առաջ մի Յոնան Դավթյան¹⁸ կար, հին հեղափոխական, իդեալիստ, բայց հիվանդոտ ու քաշված մարդ: Հիմա գործի գլուխ են Մալումյան-Ակնունի, նախկին մշակական, «Մշակի» լրբերից մեկը, մի աշխույժ, գործունյա, ծախսող, երևացող դեմք, այնտեղ է Միքայել Հովհաննիսյան, Եվրոպայում մեր դատի պաշտպանը, որ հաճախ ժնն է գալիս ու Մալումյանից ոչ պակաս ազդեցիկ խմբագրական և ընթացիկ գործերում. նույնպես ծախսող, շփվող, ճառող, բայց նեղսիրտ, ջղային մի անձնավորություն: Այս երկուսը իրար լրացնում են և մի ամբողջություն են կազմում՝ որոշ գիծ անցկացնելու գործում: Սրանց երրորդ դեմքն է Ահարոնյան Ավետիսը¹⁹, որ թեև այդ միջոցին Կովկասում է գտնվում, բայց մշտական հաղորդակցության մեջ է հիշյալ երկուսի հետ, և երեքը միասին կարողանում են իրենց փոխադարձ համաձայնությամբ գործերը վարել ոչ միայն արտասահմանում, այլև Կովկասում: Այս երեքը Խրիստաֆորի առաջ քաշածներն են և նրա մահվանից հետո փոխարինում են նրան, տանում նրա գիծը՝ պրոպագանդա Եվրոպայում և շարունակել ցուցական գործողությունները: Ճիշտ է կուսակցության մեջ կան Ս. Զավարյան, Ռոստոմ, բայց երկուսն էլ իրենց հեղինակությունից օգտվել չգիտեն, տարվում են տեղական գործերով, ուր որ են (Սիմոնը Թյուրքիայի գավառներում, Ռոստոմը Կովկասում), խճողվում են մանր հարցերով, նվիրված են ու կլանված հազար ու մի հողային, դպրոցական խնդիրներով, հաճախ նույնիսկ պայթուցիկների ու նման միջոցների փորձերով ու բնականորեն ընդհանուր գործի վրա իրենց հեղինակավոր խոսքն ասելու և աջակցություն ունենալու շրջանակից դուրս են մնում:

Սիմոնը ամեն խնդրի մասին էլ գրում է իր հաճախակի նամակներում, կրկնում է ու երեքնում մի անգամ գրածը: Շատ ձիշտ դիտողություններ է անում, կատարված սխալ քայլերը մատնանշում, բայց երբեմն էլ շատ միամիտ ու պարզ կերպով տարրական թելադրանքներ անում: Կարդում են խմբագրատանը և մի կողմ դնում: Իհարկե. հեռու երկրի ձայնը դժվար է հասնում տեղը: Լեռների մեջ կորած Մուշի ձայնը ինչ ազդեցություն կարող է ունենալ, երբ այստեղ եվրոպական հայաստեղները ամեն առթիվ և խոսում են և գրում են և ամբողջ մարդկությանը կոչ են անում՝ փրկել տանջվող ու չարչարվող հայ-քրիստոնյա ժողովուրդը մահմեդական լծից: Սա է կարևորը:

Եվ գալիս են հաճախ այդ հայասերները, այցելություններ են անում, խոսում, խրախուսում, խոսք տալիս ու գնում: Չեմ սխալվի, եթե ասեմ, որ հայասեր եվրոպացիները ընդհանրապես նույն վերաբերմունքն ունեն դեպի խմբագրատունը, ինչ վերաբերմունք ունեն եվրոպական պետությունները դեպի Հայկական հարցը: Եվրոպական պետությունները շահագործում են մեր խնդիրը՝ իրենց հաշիվները կարգադրելու համար Թյուրքիայի հետ, եվրոպացի հայասերները (կան բացառություններ, ինչպես Լեոպոլդ Ֆավրը²⁰ և այլն, որոնք միշտ հարգելի կմնան մեզ

15 **Բորիս Պետրով Սարաֆով** (1872-1907), բուլղար-մակեդոնական շարժման առաջնորդ: Սերտ կապեր է պահպանել ՀՅԴ՝ դեկավար դեմքերի հետ: Նրա միջնորդությամբ Գ. Նժդեհը ընդունվել է Մոֆիայի սպայական դպրոցը:

16 **Լուսկևիչ Վալերիան** (1866-1941), սոցիալիստ-հեղափոխական:

17 **Թյուֆեկչիև Նաում** (1864-1916), բուլղարացի հեղափոխական, ահաբեկիչ:

18 **Դավթյան Հոնան** (1865-1918), հայ ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ հիմնադիր սերնդի ամենավառ ներկայացուցիչներից մեկը:

19 **Ահարոնյան Ավետիս** (1866-1948), հայ հասարակական, քաղաքական, պետական գործիչ, գրող, ՀՅԴ անդամ:

20 **Լեոպոլդ Ֆավր** (1846-1922), շվեյցարացի հասարակական գործիչ: 1896 թ. սկսած ակտիվորեն հանդես է եկել Հայկական հարցի հետևողական պաշտպանությամբ:

համար) շահագործում են մեր խմբագրատունը իրենց գրպանի հաշիվները մաքրելու համար: Ես այդ տպավորությունն են ստացել: Նրանք խոսակցության ընթացքում չէին մոռանում ասել, որ հայերը հարուստ են, շատ ոսկի ունեն, ուրեմն և հեշտ է նպատակի համնել: Նրանց ամեն մի քայլը, ամեն մի հողվածը պիտի լիովի վարձատրվի: Նրանք տեսել են մի քանի հայեր, որոնք բոլորն էլ իրապես հարուստ են, և նրանց թվում է, թե ամբողջ հայ ժողովուրդը ոսկու մեջ է լվվում, ու ինչ են կորցնում իրենք, եթե մի ձառ խոսեն կամ մի գրիչ շարժեն: Ոչ միայն այսօր են վարձատրվում ու փառաբանվում, այլև եթե մի օր հայ ժողովուրդը հրաշքով ազատագրվի, իրենք կհամարվեն հայ ժողովրդի առաջին բարերարները:

Ամեն մի հայասեր ժնև գալիս անպատճառ բանկետի պիտի արժանանա: Դրա համար հարկավոր է մի հյուրանոցի դահլիճ վարձել. խմբագրատան դահլիճը փոքր է, պիտի հրավիրել և ժնևի հայասերներին և ահա մի կլորիկ գումարի ծախք: Այսպիսի հյուրասիրությունների վարպետ էր Մալումյանը: Մարդիկ համոզված էին, որ միջոցներից մեկն էլ այդ էր եվրոպացիներին կապելու համար մեր հարցին:

Ֆրանսիայում – Պարիզում պրոպագանդի համար հատուկ թերթ ունեինք – «Պրո Արմենիա»²¹, որ խոշոր գումար էր նստում մեզ վրա, բայց ինչ տարածում ուներ: Չրի էին բաժանում: Փող շատ, ամեն կողմից ստացվում էր և ըստ այնմ էլ ծախսվում:

Այստեղ արժե հիշել մի դեպք: 1905 թվի ամառը Պոլսում տեղի ունեցավ սուլթանի դեմ մահափորձ²²: Դա մի անհաջող փորձ էր, որ ոչ մի հետևանք չունեցավ, բացի հսկայական ծախքը որ արվեցավ: Սակայն դրա շուրջը տեղի է ունեցել մի մեծ ինտրիգա, որ իր բնույթով բոլորովին նման չէ դաշնակցական նախկին գործունեության և ոչ մի ակտին: Նախ այդ փորձի պատճառով զոհվեցավ մեր Խրիստաֆորը, որի մահվան շուրջը բավական առասպելներ պատմվեցին, մինչև իսկ որ դա սարքովի է եղել ինչ-ինչ չար դիտումներով Վռամի կյանքի դեմ: Բայց ըստ իս գործի մեջ ինտրիգան այնքան ակնհայտնի է եղել, և Խրիստաֆորն այդ բոլորից այնքան ազդված ու ջղայնացած, որ ռուսները փորձելիս ինքն էլ զոհ գնաց այդ ջղայնության, Վռամն էլ: Այդ ինտրիգի հիմնական դեմքն է Ռուբինան, այժմ Համո Օհանջանյանի կինը, որն այդ ժամանակ Պոլսումն է եղել, շատ մոտ և Քրիստաֆորին և Սաֆոին²³ և գուցե Վռամին, և ահա, ինտրիգի ծայրը սկսվում է: Chershez la femme: Լեռը մուկ ծնավ: Տարիներով պատրաստություն, հսկայական ծախքեր ու վերջը սուլթանին սպանելու տեղ Քրիստաֆորն ու Վռամն են սպանվում: Բայց այս բոլորը չէ: Պոլսում ձերբակալված է ի թիվս այլոց և մի հուլանդացի – Յորիս ազգանունով, թե անունով մեկը, որ աջակցել է գործին: Նրա կինը M[ada]l me Ռիխտերը ժնև է եկել ինչպիսի պրետենզիաներով: Որոշվեց նրա ապրուստի համար տալ նույնքան, որքան տրվում էր խմբագրության մեն-մի անդամին, այն է՝ 150 ֆրանկ. ռուսական 57 ռուբլու չափ ամսական: 10 օր չանցած եկավ թե՛ դրամը հատել է: Մենակ մի կին, այդքանը քիչ է ժնևի պես դեմոկրատ մի քաղաքում: Եվրոպացի է, չի կարելի մերժել, տվեցին, ինչքան ուզում էր. մի 10 օր հետո նորից: Չէ՞ որ հայերը հարուստ են, իսկ սա եվրոպացի կին, հայերի պատճառով զրկվել է ամուսնուց, չտալ չի լինի, պրոպագանդի գործի վրա վատ կանդորադառնա: Եվ տալիս էին: Ես չդիմացա, մի անգամ ուժգին բողոքեցի և իմ դժգոհությունը հայտնեցի, որ մեր դժբախտ ժողովրդի փրկության համար հավաքված դրամը ծախսում են այդպես աննպատակ կերպով: Առաջարկեցի 150 ֆրանկից ավել չտալ: Ինձ պատասխանեցին, որ իրենք չեն կարող մերժել, եթե ուզում են՝ ինքս հասկացնեմ:

21 «Պրո Արմենիա» (“Pro Armenia”), ֆրանսերեն երկշաբաթաթերթ: Լույս է տեսել Ֆրանսիայում 1900–1914 թթ.: Հրատարակության նախաձեռնողն էր Քր. Միքայելյանը, գլխավոր խմբագիրը՝ Պիեռ Քիյանը, քարտուղարը՝ Ժան Լոնգեն, խմբագրական կոմիտեի անդամները՝ Ժորժ Կլեմանսոն, Ա. Ֆրանսը, Ժան Ժորեսը և ուրիշներ: Նպատակն էր ֆրանսիական և միջազգային հասարակայնությանը ծանոթացնել Հայկական հարցին, եվրոպայում ուժեղացնել հայանպաստ շարժումը:

22 Նկատի ունի Աբդուլ Համիդ II-ին:

23 Մկրտիչ Մարգարյան:

Հաջորդ անգամ այդ տիկնոջը ես հասկացրի, որ 150 ֆր. մի մարդուն շատ բավական է, որ այլևս որոշված գումարից դուրս իրեն ավելորդ դրամ չի տրվելու: Այդ կինը լաց եղավ ու գնաց. այնուհետև ավելորդ դրամի համար այլևս դիմում չարեց, ստացավ 150 ֆր. և մնաց այնքան ժամանակ, մինչև որ ամուսինն ազատվեց բանտից ու ինքը միանվագ բավական մի գումար ստացավ ու հեռացավ Ժնևից:

Հայտնի է, որ Դաշնակցությանն էր հարած Եվրոպայի հայ ուսանողության գրեթե ամբողջությունը: Այդ միջոցին գոյություն ուներ «Հայ ուսանողական միություն», որ իր վարչությունն ուներ և, որը կապ էր պահում Եվրոպայի բոլոր քաղաքներում գտնվող հայ ուսանողների հետ: Միությունը բավական լուրջ աշխատանք էր տանում, գրքեր հրատարակում, կազմել էր Հայաստանի քարտեզ, իսկ որ գլխավորն է, իր ուժերի չափով պրոպագանդ էր մղում Եվրոպական բոլոր երկրներում ի նպաստ հայկական դատի: Այդ շարժման գլխավոր խթանողն էր Մալումյան և, պետք է ասած, նա իր գործը տանում էր բավական աջող:

Ասացի, որ Դաշնակցության հետ էր գրեթե ամբողջ հայ ուսանողությունը. ուրեմն կար մի մասը, որ նրա հետ չէր: Դա Սոցիալ-դեմոկրատական հոսանքին ենթակա ուսանողությունն էր: Սրանք որոշ համոզման տեր երիտասարդներ էին, որոնք խույս էին տալիս խմբագրությունից, ուսանողական հավաքությունների գալիս էին, այն դիտում, որ քննադատեն «Միության» գործունեության վարքագիծը, գտնում էին, որ նա, ինչպես դաշնակցական կազմակերպությունը իր ազգայնական գործունեությամբ մթազնում է մասսայի միտքը: Այդ միջոցներին Կովկասում տեղի ունեին թուրք-հայկական ընդհարումներ (1905 թ.): Դրա ամբողջ պատասխանատվությունը նրանք ձգում էին Դաշնակցության վրա: Այդ հողի վրա բանակրիվը բավական սուր բնույթ էր ստանում: Այդ թվականը Ռուսաստանում առաջ եկած և գալիք ընդվզումներով, հունվարի 9-ի դեպքով²⁴ և հետագայում ամբողջ Ռուսաստանը ցնցող գործադուլներով, որ իրավամբ Ռուսաստանի առաջին հեղափոխությունն է համարվում, խոշոր բեկում առաջ բերեց ինչպես ողջ Ռուսաստանի մտածող շրջաններում, նմանապես և Եվրոպական ուսանողական շրջանում:

Սոցիալիստական սոցիալիստական ուղղությամբ օրեցօր նոր թափ էր առնում: Ռուս հեղափոխականներից շատերի համար, որոնք հուսալքվել էին, նոր հույսերի դռներ էին բացվում, ազատությունների մոտալուտ լինելու ազդանշաններ էին կարդում ամեն մի զիջումի մեջ, որ գալիս էր ցարական բռնապետության կողմից: Անդրկովկասում ցարական ռեժիմի հիմքերը խարխուլված էին գտնում և հայերի տենչը՝ տաճկահայ ժողովրդի ազատության համար, աստիճանաբար տեղի էր տալիս ռուս բռնապետության խորտակման ճանապարհով իրագործելու նոր հույսերի: Եվ ահա դաշնակցական նոր սերունդը՝ խմորված սոցիալիստական պրոպագանդի գաղափարներով: Մինչ այժմ եղած գործունեությունը քննադատվում է ոչ միայն Ս.-դեմոկրատներից, այլև Դաշնակցության ծոցում առաջ եկած նորահաս սերնդից:

Սոցիալիստական տեսակետը նորանոր գրավումներ է կատարում նաև ոչ բոլորովին երիտասարդ շրջանակները: Արդեն գործի մեջ անուն հանած անհատներ այս ու այն կողմից պնդում են, որ կուսակցության ուղեգիծը պետք է թեքել դեպի նոր հոսանքը: Եվ դաշնակցական հին տրադիցիաները մասամբ սկսում են խախտվել: Հները դուրս են գալիս նորերի դեմ. պատակման սպառնալիքներ են լսվում: Անջատման դեպքեր են տեղի ունենում: 1905-ը դառնում է Դաշնակցության վերելքի սահմանը: Նրա թափը կանգ է առնում: Նա արդեն զիջման ճանապարհ է որոնում. այդ վարանումների ընթացքում նա տեղի է տալիս նոր հոսանքին և 1907 թ. Վիեննայի Ընդհիսնուր] ժողովում ընդունում է ծրագրի նախագիծը: Սա արդեն ժամանակի տուրքն էր, որ Դաշնակցությունը տալիս է սոցիալիստական մտքի

²⁴ 1905 թ. հունվարի 9-ին ցարական իշխանությունները կրակ բացեցին Ս. Պետերբուրգում կազմակերպված բանվորական խաղաղ ցույցի վրա, որը և ատիժ դարձավ Ռուսական առաջին հեղափոխության համար:

վերելքին: Որքան ներքին տարածայնություններ. տաճկահայ գործիչները սոցիալիզմի մասին լսել անգամ չէին ուզում: Մեր ժողովրդի դատը բոլոր գաղափարներից բարձր են դասում և ոչ մի գիշումի չեն ուզում գնալ: Սակայն նրանց համոզում են, որ Դաշնակցությունը հայկական դատը նախկին եռանդով առաջ է տանելու, որ այդ դատը ոչնչով չի հակասում սոցիալիստական վարդապետության: Միան նոր մի գիծ է անցնում նրա գործունեության մեջ. այդ այն է, որ հայերը պիտի գործակցեն թուրքերին ու միացյալ ուժերով պայքար տանեն սուլթանիզմի դեմ: Այս գիծը հավանություն է գտնում ամենի կողմից: Ժեռն թուրքերը իրենց երկիրը կործանումից փրկելու միակ ճանապարհը գտնում են հեղափոխության մեջ, և որովհետև հայերը վաղուց ...²⁵ աշխատում են այդ ուղղությամբ, բնականորեն նրանք հայ հեղափոխականների փորձառու աջակցությունն են որոնում: Եվ ահա տեսակցություններ երկու ազգի գործիչների միջև: Մինչև այժմ թուրքերի կողմից դաշնակցականներին դիմում էին պրովոկատորներ, թուրք կառավարության վարձկաններ, հեղափոխական լոգունգների տակ դաշնակցականների գործունեությունը լրտեսելու, նրանց ճանաչելու և թուրք կառավարության լուրեր հաղորդելու համար. հիմա արդեն ուրիշ է: Թուրք երիտասարդությունը գտնում է, որ հայերն անջատ չպիտի գործեն, որ, իբրև միևնույն հայրենիքի զավակներ, միասին պիտի աշխատեն, երկիրը փրկեն սուլթանական բռնությունից և նոր ստեղծված կարգերում եղբայրաբար ապրեն կողք-կողքի:

Միանգամից դժվար է լինում հավատալ թուրքերին՝ այնքան արյուն կա երկու ժողովուրդների միջև. միտքը դյուրությամբ չի հաշտվում այն գաղափարի հետ, թե թուրքը կարող է հային բարեկամ լինել: Բայց չէ՞ որ թուրքերն ուզում են իրենց երկիրը փրկել, ինչու չենթադրել, որ ընդհանուր բարիքի համար փոքրիկ կոմպրոմիսի գնալու ընդունակ կլինեն: Այս տատանման մեջ Դաշնակցությունն ընդունում է միասին աշխատելու այդ առաջարկը: Գավառներում գաղտնի տեսակցություններ և համերաշխ քայլեր են կատարվում այդ ուղղությամբ: Մենք «հողի եղբայրներ» ենք. հայտարարվում է պրոպագանդի ընթացքում: Մահմեդական ու քրիստոնյա խոսքերի մեջ խտրություն չպիտի դնել: Այս հույսով ջանքեր են թափվում, մինչև որ 1908 թ. ամառը տեղի ունեցավ թուրքական հեղաշրջումը: Աջքալուսանք ամեն կողմից: Թուրք ու հայ իրար ձեռք են սեղմում և ազատությունների սպասում:

Խնդրաբարության, ինչպես և այս ու այն կոմիտեի աչքի ընկնող անդամները շտապում են Պոլիս: Թուրքերը հայ գործիչներին ընդունում են գրկաբաց: Պոլիս են հասնում և այնպիսի գործիչներ, որոնք իրենց կյանքում Տաճկաստան չեն մտել, բայց շատ խոսել ու գրել են տաճկահայի դատի մասին: Ճառերին վերջ չկա երկուստեք: Կովկասյան նախագիծը մոռացության է մատնված: Այնտեղ Թուրքիայում հայ ժողովուրդն է ազատագրվում: Ինչ ժամանակ է Կովկասով զբաղվելու: Բոլոր ուժերը փոխադրվել են այնտեղ: Հայ գործիչի մտածման առարկան եղել է թրքահայը. հիմա նրա բախտն է դարբնվում: Այս մտքով տարված են նույնիսկ այնպիսի մարդիկ, որոնք չէին հավատում ազգային հեղափոխության: Թրքական գավառներից անվերջ նամակներ են ստացվում, որ երկիրը դրախտի է վերածվել, որ հայերը շատ լավ են գում իրենց, որ թուրքերը իրենց բոլորովին կարգին են պահում. այլևս ազգայնական թշնամություն չկա և այլն: Մեզական գավազանով աշխարհի կարգերը շուտ են եկել թրքահայության համար, որ դեռ երեկ մի ռայա էր և գյավուր, իսկ այսօր «հողի եղբայր»: Այս բոլորը կա, կա և կասկածը դեպի թուրքերը: Սկեպտիկները²⁶ գլուխներն օրորում են և երկյուղ մտնում: Դաշնակցական գործիչները գավառներում տարված գործի հաջողությամբ ամեն կերպ հավատ են ներշնչում ժողովրդին, որ այլևս ջարդ, կոտորած չի լինելու, որ ապահովությունը վերջնական է: Սակայն թուրքի կրոնական մոլեռանդությունը գաղտնի իր դավերն է լարում ազատության դեմ: Ազատություն ասելով կրոնամուլը հասկանում է մահ-

25 Աղընթեռնելի բառ:

26 Հոռետեսները:

մեղական կրոնի, հին սովորությունների վերացում, թրքական պետության կործանում և հայերի իշխանություն: Այս հողի վրա խոշոր պրոպագանդա է մղվում ամենուրեք, բայց այնքան գոույշ, որ ոչ միայն հայերը ոչինչ չեն նկատում, այլև թուրք գործիչները, որոնք ստեղծված կացությունից գոհ են: Բայց պետք է ասած, որ թուրք գործիչներից շատերն էլ տեսնելով հայերի ազատ շարժումները, որին երբեք վարժված չէին, իրենց ներսում բավական դժգոհ են մնում. չպետք է ծածկել և այն, որ հայ երիտասարդներն էլ ոգևորության մեջ շատ առաջ են գնում և իրենց դիրքով ու չափազանց ուրախ ու անզուսպ վերաբերմունքով շատ ֆանատիկ թուրքերի գրգռում իրենց դեմ:

Նախքան թրքական հեղափոխությունը կազմակերպությունն ունեցավ մի համազումար «Կովկասյան խորհուրդ»²⁷ անվան տակ: Կարևոր հարցեր կային, որոնք լուծման էին սպասում: Կովկասյան նախագծի իրագործման խնդիրներ և թուրք հեղափոխականների հետ գործակցելու խնդիրը: Խմբագրության կողմից դիմում եղավ ինձ՝ գնալ Կովկաս ներկայացուցիչ: 1908-ի փետրվարի վերջերն էր: Այդ միջոցին ես գտնվում էի Լոզանում և հետևում համալսարանի գրականության և հասարակագիտության դասախոսություններին, դրա հետ միասին հետևում էի Ecole Normale-ի մանկավարժական գործնական աշխատանքներին: Ս. Ջավարյանն էր ինձ նախորդ տարին դրամ հասցրել, մոտիկ ծանոթներից հավաքելով, որպեսզի ես մանկավարժական բարձր կրթություն ստանամ: Խմբագրության առաջարկը չմերժեցի: Պիտի ճանապարհվեի, բայց 1897-ին ես Կովկասից դուրս էի եկած, ձիշտ է լեզալ ճանապարհով, որովհետև իմ իսկական անունով անցագիր էի ստացել Գանձակում այն միջոցին, երբ ինձ Թիֆլիսում ժանդարմերիան փնտրում էր: Այնուհետև քանի քանի անգամ ինձ հարցրել են Երևանում, մեր տանը: Այժմ իմ անունով վերադառնալ, կնշանակի գնալ ընկնել ժանդարմների ձեռքը: Դրա փրկության միջոցը կա: Մեր խմբագրատանը կային բազմաթիվ պարսկական անցագրեր, որոնք ձեռք էին բերվում այս ու այն քաղաքի պարսկական հյուպատոսից: Վերցրի մեկը, որի դիմագծերն ու տարիքը մոտավորապես ինձ հարմարվում էին և ճանապարհվեցի: Սահմանն անցա իբրև պարսկահպատակ հայ և հասա Թիֆլիս: Ճիշտ 11 տարի էր, որ բացակայեցի Կովկասից. շատ ընկերների այդքան ժամանակ չէի տեսել, շատերին նոր էի տեսնում: Խորհուրդը տևեց 12 օր: Ժողովում էինք մեկ սրա, մեկ նրա տանը: Որոշումները դրական էին և՛ կովկասյան գործունեություն ուժեղացնել տեղական սոցիալիստական կազմակերպություններին աջակցելով և՛ Թյուրքիայում հեղափոխական գործը շարունակել աջակցելով միաժամանակ ժեռն-թուրքերի աշխատանքներին: Այդ ժամանակ ռուս բռնապետությունը որքան և աչալուրջ հետևում էր հեղափոխական աշխատանքներին՝ երևան հանելու համար գործիչներին, վերջիններս շատ ազատ շարժվում էին և ժանդարմերիան անկարող էր որևէ լուրջ վնաս հասցնել աշխատանքներին: Հենց այս օրինակը բավական է ընդունելու համար, թե ինչ անձարակություն կար ժանդարմերիական գործունեության մեջ: Տարիներով ես դուրս եմ եղել, ինձ փնտրել են, չեն գտել և հիմա վերադարձել եմ ուրիշ անունով: -Բայց ժողովը վերջանալուց հետո գնացի Երևան, մեր տուն, ապրում եմ մի շաբաթ ու ներկայանում նահանգական վարչություն արտասահմանի անցագիր ստանալու համար: Հարկ եղավ ոստիկանական բաժանունից մի թուղթ բերել, որ արգելք չկա: Եվ մի օրում ստացա արտասահմանի անցագիր ու մեկնեցի: Դրանով ես ազատվեցի 11 տարվա անցազրային պարտքերից և որ գլխավորն է, դարձա լեզալ մարդ, երբ ուզեմ կարող եմ իմ իսկական անցագրով կրկին գալ արտասահմանից, ինչպես և եղավ: Այս բոլորը մեկ անգամ ևս ապացուցում է, որ ցարական ռեժիմի ժամանակ, հակառակ նրա ստեղծած բոլոր խստագույն հալածանքներին, երկրում տիրում էր անկազմակերպ դրություն, համարյա անարխիկ վիճակ, և անլեզալ գործունեություն տանելու հսկայական հարմարություններ կային հեղափոխական գործիչների տրամադրու-

27 Նկատի ունի ՀՅԴ Խորհրդի նիստերը:

թյան տակ:

Կովկասում հայ մտավորական շրջաններում շատ սկեպտիկ վերաբերմունք կար դեպի թրքական հեղափոխությունը: Նախ, ոչ մի հավատ չէին տածում նրանց հեղափոխական լինելու վերաբերմամբ և....., որ գլխավորն է, նրանց կարծիքով եթե հաջողվի իսկ թյուրք բռնակալությունը տապալել ու նրա տեղ սահմանադրական մի կառավարություն ստեղծել, դրանով իսկ վտանգված կլինի Հայկական հարցը: Չէ՛ որ Հայկական խնդիրը ծագել է Թյուրքիայում բռնապետության երեսից առաջ եկած անարխիկ կացությունից: Կարգ ու կանոն մտնելուն պես Թյուրքիայում Հայկական հարցն ինքն ըստ ինքյան վերանալու է: Այսպես էին տրամաբանում շատերը և այդ իսկ պատճառով նրանք գոհ չէին, որ այնտեղ հեղաշրջում կատարվի, նախ քան Հայկական հարցի դրական լուծումը: Այս տեսակետն ունեին ընդհանրապես տաճկահայ գործիչները Եվրոպայում և գաղութներում և դա անդրադառնում էր նույն իսկ Դաշնակցության գործելակերպի վրա: Որոշված էր աջակցել թյուրք հեղափոխականներին, բայց գործնականում սաստիկ տատանում կար, մի հոռետեսություն կար:

Այսպիսի հոգեբանություն կար, երբ հանկարծ անակնկալ տեղի ունեցավ: Եվ որքան՝ անարյուն կատարվեց թրքական հեղափոխությունը: Ժողովրդական ոչ մի տակնուվրայություն. մոգական գավազանի հարվածով առաջ եկած մի հեղաշրջում էր. ամեն ինչ անցավ յեղ ու մեղրի պես: Հայ ժողովուրդը մի առավոտ իրեն զգաց թոթափված բռնապետության բոլոր ճնշումներից: Մամուլ, խոսք, երթևեկություն, հավաքույթ, ամեն ինչ ազատ: Ճիշտ է, հին գաղափարի տեր մարդիկ մնացին իրենց դիրքերում, կասկածը իրենց սրտում, բայց ամբողջ երիտասարդությունը ոգևորության էքստազի մեջ էր:

Պետք է ասած, որ Դաշնակցությունը խոշոր դեր խաղաց ամեն տեղ, ամեն խուլ անկյուն ամրացնելու, ձեռք բերած նվաճումները ամրացնելու գաղափարը: Այդ ուղղությամբ հսկայական քանակությամբ շրջաբերականներ ու նամակներ դրկվեցան բոլոր մարմիններին: Բոլոր գավառներից շտապ գործիչներ ու պրոպագանդիստներ էին պահանջվում: Վերն ասվեց, որ դաշնակցական հայտնի գործիչները բոլորն էլ ամեն կողմից թափվեցին Կ. Պոլիս: Արդեն նոր կարգերը հաստատված, Թյուրքիան նոր և լավ օրեր ապրելու հույսով էր տոգորված: Ոգևորությունը հայերի մեջ այն աստիճան էր հասել, որ ինչպես ասված է, թյուրք ժողովրդի մեջ կասկածներ առաջ եկան: Դժվար է գրչով պատմել այդ ոգևորության չափը: Բնորոշելու համար կտամ այդ, որքան կների իմ գրիչը:

Զմյուռնիայից պրոպագանդիստ պահանջեցին: Այնտեղ էր Հ. Գալֆայան, խմբագրության գործավարը, բայց այդ քիչ էր համարվում: Տեղական կլենտրոնական կոմիտեն հատկապես ինձ էր ուզում: Այդ էլ առաջարկեց ինձ խմբագրատանը մնացած միակ անդամը՝ Հ. Դավթյանը: 1908 թ. դեկտեմբերի վերջերին ճանապարհվեցի:

Կլենտրոնական կոմիտեն գրել էր, որ գնացողները հետները վերցնեն ատրճանակներ, որքան կարելի է շատ: Արդեն երկրում որոշ նշաններ կային, որ թրքական հետադեմ տարրի մեջ դժգոհություն կա, և կարող է մի օր հակահեղափոխական բռնկում տեղի ունենա: Այդ արդեն նշանակում է, որ հայերը կլինեն առաջին զոհը:

Կազմակերպությունը Մարսելում ուներ իր պահեստը: Այնտեղից վերցրի մի բավական մեծ չեմոդան լիքը ատրճանակներով և փամփուշտներով: Զմյուռնիայում կոմիտեի անդամները նավ եկան և ազատ ամեն մեկը մեկ-երկու ատրճանակ վերցրին իրենց վրա և այդպես ինձ դուրս հանեցին: Ի հարկե, զենքերը կողմնակի մարդկանց ցույց չտվին, ազատ եմ ասում, որովհետև ինձ համար տարօրինակ էր, որ թրքական նավահանգստում հայերը առանց ձևականությունների եկան նավ և դուրս եկան ու ոչ ոք չհարցրեց, թե ո՞ր գնացին, ինչու՞ գնացին, ինչու՞ եկան, ոչ անցագրի և ոչ բերված իրերի հսկողություն: Մի ազատություն, որ արդեն անարխիա էր: Ժեռն թուրքերին ասել էին, որ մերոնցից է եկողը, և նրանք առանց ձևա-

կանությունների թույլ էին տվել:

Մի ամսի չափ մնացի Զնյունիայում և տեսա այն խանդավառությունը, որով համակված էր ամբողջ հայ ժողովուրդը: Մի քանի անգամ խոսեցի ընդարձակ դահլիճում համաքված հոծ բազմության առաջ: Նրանց ցույց տված ընդունելությունը ինձ շատ օտարոտի թվաց: Սակայն, ինչպես երևում է, ազատության շրջան էր ապրում դեռ այդտեղի հայությունը: Համեստ մի գործիչ, որ միշտ ստվերի մեջ է մնացել և գործել, այժմ մեկեն հրապարակի վրա, ինչ որ չի բռնում: Ամենքը քեզ են դիտում, քեզ լսել են ուզում, քեզ մոտենալ և ծանոթանալ են ձգտում: Հրավիրում են այս կողմից, այն կողմից: Չես գնում, վիրավորվում են: Մերժում են. կոմիտեի անդամները գտնում են, որ արածս սխալ է: Տեսա, որ այդ կյանքը ինձ համար չէ: Գալֆայանին հայտնեցի, որ չպիտի մնամ այդտեղ: Զարմացավ: Հեղափոխական մարդու համար մի գայթակղիչ շրջանակ, մի անսովոր ասպարեզ է բացված: Ինձ հետաքրքրեց այն հանգամանքը, թե Պոլսո մեր ընկերները այդ նոր ստեղծված դրությանն ինչպես են վերաբերվում: Այդպիսի տեղում հեշտությամբ կարելի է մարդկանց ճանաչել: Գնացի Պոլիս, մնացի մի տաս օր: Տեսա և զգացի, որ ոմանց համար առաջ քաշվելու, դիրքեր գրավելու շատ լավ պայմաններ են ստեղծվել: Ոմանք, որոնք այդ ձգտումն ունեն, օրվա մարդիկ են: Ամեն տեղ յեղ ու մուտք ունեն: Թյուրք հայտնի դեմքերի հետ են տեսվում, լավ ընդունվում են: Ինքնասիրություն շոյվելու շատ հարմար պայմաններ կան: Այդ մարդիկ, որոնք իրական հեղափոխական ասպարեզ չեն մտել, այլ արիստոկրատ հեղափոխականներ են եղել, ինչպես խմբագրատանը նստել ու նամակներ գրել, նրանց տարվելը այդ կյանքով հասկանալի է, բայց որ այդ կյանքով կարող են տարվել նաև գավառներում հեղափոխական սև աշխատանք կատարելով կամ թրքական բանտերում տարիներ կյանք մաշելով, այդ չեմ կարող ըմբռնել: Տեսա և զգացի, որ ոմանց համար այդ կյանքը դեպի անկումն է առաջնորդում: Մնում է մարդու հոգեկանին, ներքին աշխարհին, թե որքան կարող է իրեն պահել հեղափոխական բարձրության վրա: Այդ մոլուցքի, արբեցության դիմանալու համար պետք է ունենալ ամուր, հաստատուն կամք: Թե չէ վայն եկել է և տարել թույլին:

Այդ միջոցին Յոնան [Հունան] Դավթյանը շարունակ նամակով հայտնում է իր մենակ մնալը խմբագրատանը, որ գործ չի տարվում և մանավանդ հաշվապահական գործը տակնուվրա է լինում, և պնդում է, որ ընկերներից մեկն ու մեկը շտապի ժնև: Առաջարկում են՝ ես ուրախությամբ հանձն եմ առնում, որ գոնե այս արբեցումի ժամին հեռու մնամ այդ միջավայրից: Մեկնում եմ Զնյունիա և այնտեղից մարտի սկզբներին (1909) հասնում ժնև:

Նույն մարտի վերջերին տեղի ունեցավ Կիլիկիայի ...²⁸, որ վերագրվեց հետադեմ շարժման: Թյուրք հեղափոխականների քիթը զարնեց, իսկ հայերը համարյա բնաջնջման ենթարկվեցին: Մեկ երկու վայր միայն ազատվեցին թուրք հորդայի հարձակումից- Սիսն ու Չեռք-Մարզվանը, որովհետև հայերը կարողացան պաշտպանվել:

Կիլիկյան աղետը պայթեց, որպես մի ուրագան²⁹. մարդիկ մնացին շշմած: Ժեռն թուրքերը շատ միջոցներ գործ դրեցին մեղմացնելու այդ կոտորածի տպավորությունը, որպեսզի մյուս վայրերի հայերը հանգստանան և ձեռք բերած ազատությունը չվտանգվի հայկական խնդրի վերագարթումով: Ամեն տեղ խիստ հրահանգներ ուղարկվեցան կառավարության կողմից՝ հայերի նկատմամբ լինել շատ կորրեկտ: Իսկապես, այնուհետև գավառներում հայերի դրությունը շատ լավացավ, տնտեսապես նման չտեսնված վերելք ունեցավ, կրթական գործը ևս մեծ քայլերով առաջադիմեց: Բայց և այնպես իմաստունները անհանգիստ էին և շարունակում էին զգաստ պահել հայ ժողովրդին և չհավատալ թրքական ազատության բարիքներին: Սկեպտիկները իրենց մտահոգությունն էին

²⁸ Անընթեռնելի է, սակայն խոսքը կիլիկիահայության կոտորածի մասին է:

²⁹ Փոթորիկ:

արտահայտում ամեն կերպ և ինչ որ անվստահություն էր տիրում մթնոլորտում հայերին շնորհված ազատությունների հանդեպ: Թուրք ժողովուրդը չէր ըմբռնում այդ, հայը չէր հավատում դրա անկեղծությանը: Դաշնակցությունը, պետք է ասած, այդ խնդրում աշխատեց շատ լայն կերպով: Միմոնը և նրա հետ բազմաթիվ գործիչներ ցրվեցին գավառները՝ բարձրացնելու հայերի տրամադրությունը գալիք լուսավոր օրերի նկատմամբ: Խլված հողերը վերադարձվեցին, հայ գյուղացին սկսեց ազատ երթևեկել, դպրոցները շատացան, մամուլը բոլորովին անկախ դարձավ: Դաշնակցական մարմինները թե Պոլսում և թե գավառներում ահագին հեղինակություն դարձան. որևէ անարդարություն արձագանք էր գտնում տեղական մեջլիսներում և անմիջապես դարձանվում: Դաշնակցական մարմնի բողոքի վրա գայմագամներ ու մյուսեսարիֆներ պաշտոնանկ էին լինում: Բավական է որ նրանց կողմնակալությունը չնչին չափով կասկածի էր ենթարկվում: Կիլիկիո աղետը կանաց-կանաց մոռացության էր տրվում, թյուրիմացության վերագրելու ձիգերի տակ:

Կարևորն այն է, որ երկիրը հարություն էր առնում. այդ խիստ նկատելի էր: Գավառներից նամակներ էին ստացվում, ուր հրձվանքով էին նկարագրում հայ ժողովրդի անդորր աշխատանքի և վերելքի չափը:

Ժնևի դերը այլևս նախկինը չէր: Դաշնակցությունն այլևս լեզավ կազմակերպություն էր Թյուրքիայի համար, մինչ Ռուսաստանի համար նա մնում էր միշտ իլլեգալ³⁰ և, մանավանդ հիմա, Կովկասում հալածանքի ենթարկվածները ապաստանում են Թյուրքիա իբրև մի ավետյաց երկիր: Պարզ է, որ Ժնևում մի մարդն էլ բավական էր: Ես հրավիրվում եմ Կ. Պոլիս Կլենտոռնական լյուստեի քարտուղարի պաշտոնով: Ճանապարհվում եմ Մարսելի վրայով 1910 թվի սեպտեմբերին: Պոլիս հասնելուն պես Հ. Գալֆայանը նավ է գալիս ինձ ներս առնելու: Թե որքան կարևորություն ունի «Դաշնակցությունը»³¹ թրքական կառավարության համար, այդ երևում է հետևյալ դեպքից: Նավի վրա մինչ իրերը հանձնում ենք բեռնակրի, բուռն բազմության մեջ իմ գրպանից հանում են դրամապանակս, որի մեջ կար 4 ոսկի դրամ: Անմիջապես Գալֆայանը իմաց է տալիս ոստիկանական ներկայացուցչին, որ նավի վրա էր և հայտնում, որ «ես դաշնակցական եմ» և Ժնևից եմ գալիս: Իսկույն ոստիկանը իմաց է տալիս մաքսատան վարչության, որ իր հատուկ լրտեսներն ունի նման դեպքերում գողերին երևան հանելու համար: Մինչև մեր դուրս գալը մի խումբ կասկածելի մարդկանց բռնել էին: Մեզ հրավիրեցին մաքսատուն, ուր արձանագրություն կազմեցին գողացված դրամապանակի և նրա բովանդակության մասին: Ոսկիների հետ կար և մի կնիքի քար գեղեցիկ քանդակով, որ Կիլիկիայի բանտից էի բերել: Այդ միջոցին ներս բերին մի տարիքով՝ համարյա ծերունի մարդ, շատ լավ հագնված: Կոմիսերը մի քանի ապտակ հասցրեց այդ մարդուն և պահանջեց գողացված իրերը դուրս բերել, նա ուրացավ: Նորից մերկու ապտակ: Մարդու արտաքինը խիստ խաբուսիկ էր: Ես միջամտեցի, ասելով, որ այդ մարդը գողի տպավորություն չի թողնում:

–Դուք չեք ծանաչում էֆենդի,- ասաց կոմիսերը,- մեր մարդիկ բոլոր գողերին լավ են ծանաչում:

Երբ մի քանի ապտակ էլ ստացավ, մարդը արտասվելով հայտնեց, որ գողացողը այն երիտասարդն էր, որին քիչ առաջ անմեղ կարծելով բաց են թողել, և իբրև ապացույց ավելացրեց, որ այն տղան պահարանի վերը մի դրամապանակ շարտեց: Անմիջապես բարձրացան և պահարանի վերից իջեցրին իմ դրամապանակը՝ փականը կոտրված և դատարկ: Կոմիսերը պահանջեց, որի միջի իրերը տա. նա նորից ուրացավ: Հրամայեց խուզարկել. և ինչ. գրպանից դուրս եկավ իմ ոսկիները և կնիքի քարը: Այդ մարդու թղթերը խուզարկվեցին և դուրս եկավ, որ օղեսացի հրեա է, եկած հատկապես Պոլիս, մի խումբ կազմակերպած նման գո-

30 Աղեգալ:

31 Չակերտները հուշագրին են:

դություն կատարելու համար:

Կապիտուլյացիայի օրենքով թյուրք պետությունը իրավունք չունի դատել օտարահպատակներին. այդ մարդուն մի օր միայն պահեցին ոստիկանատանը և հաջորդ օրը ինաց տվին Ռուս հյուպատոսությանը, որ և նրան վերցրեց՝ իր օրենքով պատժելու համար: Բավական ժամանակ անց ռուս հյուպատոսն ինձ կանչեց ու հարցրեց, թե ինչ եմ պահանջում այդ մարդուց: Ես հայտնեցի, որ ոչինչ էլ չեմ պահանջում, քանի որ իմ իրերը նույնությամբ ստացել եմ: Դրանով էլ գոհացան հյուպատոսարանում և կարգադրեցին, որ այն հրեան անմիջապես վերադառնա Օդեսա: Այսպես էին վերաբերվում դաշնակցականներին:

Թյուրքերն աշխատում էին ամեն կերպ սիրաշահել հայերին: Պոլսում արդեն դաշնակցական գործիչները մեծ դիրք էին ձեռք բերել: Թրքահպատակները մեծ-մեծ պաշտոններ էին ձեռք բերել: Մի քանիսը պառլամենտի³² անդամ էին և ստանում էին ահագին ռոձիկ: Գալֆայանը Պոլսո քաղաքապետներից մեկն էր. այնտեղ մի քանի քաղաքապետական մասեր կան: Խոշոր դեմքեր են Շահիրիկյան³³, Վարդգես, Վռամյան, Ջարդարյան³⁴, Գարո, Հրաչ, ռուսահայերից՝ Ակնունի, որ շատ կարևոր դիրք ունի: Խոշոր մրցակցություն կա պառլամենտական աթոռներ գրավելու համար: Ոչ-կուսակցականներ Ջոհրապ³⁵, Հալաճյան³⁶, բայց շատ մոտ կազմակերպության. միշտ խմբագրատանն են, որի վերին հարկը հատուկ է Կլենտրոնական կոմիտեին: Այդտեղ են լինում կուսակցական ժողովները: Պարլամենտի հայ անդամները (մեքուսները) միշտ այդտեղ են հավաքվում, թե ինչ դիրք բռնեն տվյալ հարցում: Այդտեղ են լինում հաճախ և թրքական հեղափոխության շեֆերը, որոնք այժմ պետական հայտնի դեմքեր են՝ Թալեաթ-բեյ³⁷, Խալիլ-էֆենդի³⁸ և բանակցություններ են վարում, որպեսզի Դաշնակցությունը գավառներում մտքերը խաղաղեցնելու աշխատի: Նրանք մեծ-մեծ խոստումներ են անում: Հայկական հարցը ներսում լուծելու մեծ հույսեր են տածում:

Կուսակցական օրգանը՝ «Ազատամարտ» ամենատարածված թերթն է: Թուրքական հեղափոխության մոտակա բարիքներն է թվում Թուրքիայի բոլոր ժողովուրդների համար, այլևս ջարդերի ուրվականը մոռացության ու անցյալին է վերագրվում: Ոմանք ուզում են հավատալ քարոզներին, բայց մնայլ անցյալը շատ է աղաղակող, որպեսզի հավատն ամրանա այդ ուղղությամբ: Իսկ Կիլիկիայի աղետի թարմությունը շատ իմաստունների լեզուն բաց է արել:

–Նրանք ամեն տեղ կրկնում են ու աղաղակում, որ թուրքին հավատալ չի կարելի, որ բոլոր խոստումները հայերին քնացնելու միջոց են հայկական դատը ներքին մի քանի ռեֆորմներով խեղդելու, նրան Եվրոպայի դիվանագիտության ձեռքերից խլելու և ժեռն թյուրքերին ենթարկելու համար և ապա հարմար թույլին ամեն ինչ ժխտելու: Այս մտայնությունը հին է արմատացած ամեն մի հայի հոգում: Ամենքի աչքը դուրսն է, ամենքը ինչ որ հրաշքի էին սպասում: Բավական է թուրքի հարաբերությունը փչանա որևէ քրիստոնյա պետության հետ, անմիջապես բոլորի սիրտը մի տրոփյուն ունի.– ճյր է, թե՛ թշնամին գա ու կործանի Թյուրքիան. այդ ժամանակ միայն կհնչի փրկության ժամը: Այս է ամենքի հոգեկան վիճակը: Այլևս թրքական հեղափոխությունը ոչ մի արժեք չունի, նրանից առաջացած սպասե-

32 Խորհրդարանի:

33 Շահիրիկյան Հարություն (Ատոմ, Նիտթրա, 1860-1915), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, իրավաբան, ՀՅԴ անդամ:

34 Ջարդարյան Ռուբեն (1874-1915), հասարակական-քաղաքական գործիչ, գրող թարգմանիչ, ՀՅԴ անդամ, «Ազատամարտի» խմբագիր:

35 Ջոհրապ Գրիգոր (1861-1915), հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, փաստաբան, Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր:

36 Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր:

37 Թալեաթ (1874-1921) օսմանյան պետական գործիչ, ՆԳ նախարար: Երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարներից: Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչներից: Ռազմական հանցագործ:

38 Խալիլ (1882-1957), օսմանյան ռազմական գործիչ:

լիքները օդն են ցնդում և մնայուն է դառնում դարձյալ հինը, Եվրոպայի միջամտությունը: Ահա տեղի ունի թուրք-իտալական պատերազմը³⁹: Նորից հույների զարթում: Մարդիկ այլևս չեն տեսնում իրական փոփոխությունը, որ տեղի ունի ամբողջ երկրում: Իրական ազատությունը նրանց աչքում դառնում է ֆիկցիա⁴⁰, իսկ իտալական մի հաղթությունը հինք է ծառայում օդային ամրոցները տեսնելու: Դարավոր փորձերը, որ օտարը՝ եվրոպացին եթե պատերազմում է թուրքի հետ, դա միայն իր շահերը կարգավորելու համար լինելը ոչինչ չեն ասում հայ համառ մտքին: Նա կառչել է այդ սնամեջ գաղափարին և դրանով էլ ապրում է, թեկուզ թշվառության մեջ, բայց այդ իլյուզիայով⁴¹ երջանիկ, իսկ իրական ազատությունը, որ նա վայելեց 1909 թվից մինչև համաշխարհային պատերազմը՝ 5 տարի, երբ նրա կյանքի պայմանները բոլորովին փոխվեցին, նա իրեն զգաց կաշկանդված, որովհետև այդ ազատությունը գալիս էր թուրքից: Թուրքից լավ բան սպասել, անկարելի է, այս է հայ մարդու հասկացողությունը. և այս տեսակետը եղավ հայության դժբախտության հիմնական պատճառը:

Բալկանյան-թրքական պատերազմը մի անգամ ևս աղաղակող կերպով ապացուցեց, թե ինչ հոգեբանություն էր ապրում թեկուզ Պոլսո հայությունը, նա, որ թրքական ջարդերի ժամանակ ամենանվազ զոհերով է ազատվել:

Շարունակությունը, գրված Ծաղկաձորում 1929 թ. օգոստոսի 1-ին

Բալկանյան պատերազմը⁴² թուրք կառավարության համար մի անախորժ անակնկալ եղավ: Թրքական ազատությունը հակառակ ազդեցությունն է ունեցել թուրք տգետ մտքի վրա: Թուրք զորքը նախկին ռազմունակությունը չի ցուցաբերում: Հավատը, որ այնքան ուժեղ է եղել նրա մեջ իսլամի հաղթանակի վերաբերմամբ, արդեն բավական խաղտվել է: Եվ թուրք զորքը դյուրությամբ նահանջում է Բալկանի փոքրիկ ժողովուրդների, թրքական նախկին ստրուկների հաղթական առաջխաղացման առաջ: Ընկնում է Ադրիանոպոլիսը, թրքական այդ վաղեմի փառքը իր պատմական մզկիթներով, բուլղարական մի բուռն զորքի ձեռքը: Ամբողջ Ռումելիի թրքությունը գաղթի ճանապարհին է բռնել դեպի Պոլիս և այնտեղից յետ դեպի արևելք, Բոսֆորն ու Մարմարան է անցնում դեպի Փոքր Ասիա: Դարերով տեղավորված և ամրացած ազգաբնակչությունը այլևս մահիկի աջողությանը վստահություն չունի, գրաված հողերը նախկին տերերին ետ տալու համոզումն է ընդունել և անվերադարձ գաղթում է: Պահպանողական մի ժողովուրդ, որ դարեր առաջ զենքի ուժով ու իր տրադիցիաներով⁴³, իր ավանդական լայն հագուստներով ու չալմայով եվրոպական հողն է ոտք կոխել, այսօր գրեթե նույն պայմաններով, նույն հագուստով, բայց հոգեպես այլ վիճակում, որպես հաղթվող ետ է դառնում: Հին խարխլած նավակներ, լիքը կանանցով ու երեխաներով, հին ձևի կոպիտ օրորոցներով, գունավոր սնդուկներ և անկողիններ և որ աչքառուն է, իրենց սովորական, աղվեսին շատ նմանվող, շներ հետները առած, վերադառնում են: Բարոյալքված բազմությունը օրերով գալիս է ու անցնում: Հուսահատությունը կարելի է կարդալ բոլորի աչքերում: Պոլիսը, հույների այդ հռչակավոր Բյուզանդիոնը

39 Իտալո-թուրքական պատերազմ (1911-1912), հայտնի է նաև «Լիբիական» կամ «Տրիպոլիտանական պատերազմ» անունով:

40 Ձևականություն:

41 Պատրանք:

42 Բալկանյան I պատերազմը (1912-1913) մղվել է Բալկանյան երկրների՝ Հունաստան, Սերբիա, Բուլղարիա և Չեռնոգորիա և Օսմանյան կայսրության միջև: Վերջինս պարտություն է կրել:

43 Ավանդույթներով:

Միքայել Տեք-Մարտիրոսյան

երևի նույնպիսի պատկերի հանդիսատես է եղել դարեր առաջ, երբ հաղթական օսմանյան զորքը գրավում էր քաղաքը, և տեղի բնիկը, հույնը, հայը, բուլղարը սփրթնած խելակորույս փախչում էին յաթաղանի սարսափից: Դերերն էին փոխված այժմ: Պոլսո ընիկ թուրքը գլուխն է կորցրել: Նա քայլում է կորագլուխ, վախն աչքերի մեջ, մտնտում է քաղաքը թողնելու մասին: Քրիստոնյա ժողովուրդները՝ հույն, հայ, բուլղար, եվրոպացի անսահման հրձկանքի մեջ են: Դարերի երազն է իրական դառնում: Չաթալջան⁴⁴ գրավված է և հաղթական զորքերը ժամեժամ սպասվում են քաղաքի մեջ: Թշուհանոթի ամեն մի որոտ մի լույս է սփռում քրիստոնյա ժողովուրդների հոգու մեջ և մի սարսափ տարածում թուրքերի հոգում: Հասավ և այն օրը, երբ արդեն հաղթական միացյալ զորքը պիտի մտնի Պոլիս: Քրիստոնյաները դուրս են եկել քաղաքից, ընդառաջ են գնում հաղթողին,

թուրքերը փակված են իրենց տներում: Նման մի երևույթ պատմության մեջ այդ սահմաններում թերևս չի կրկնված: Քաղաքի ազգաբնակչության կեսից ավելին թշնամու գալստյան աչքալուսանքն է տալիս: Եվ այդտեղ կատարվեց մի նոր հրաշք: Հաղթող զորքը կանգ առավ: Մեծ պետությունները, հատկապես Անգլիան, կանգնեցրին նրանց և Պոլիսը մնաց դարձյալ թուրքին: Ոչ միայն այդ, այլև դաշնակիցների մեջ ավարը, գրաված հողերը բաժանելիս գժտություն ընկավ ու իրար միս կրծեցին, որով և Ադրիանոպոլիսը ետ տվին: Մերք, բուլղար նոր համաձայնությունը քանդվեց և նրանք մնացին նույն թշնամիները ինչ որ առաջ:

Ահա թե ինչպես այն ազգերը, որոնք թրքական ազատության շրջանում մեծապես օգտվեցին նյութապես, բարոյապես, չուզեցին վայելել այդ ազատությունը, որովհետև դա գալիս էր թուրք կառավարության կողմից: Այդ ազգերը գերադասում էին եկվորի իշխանությունը, առանց իմանալու, թե այդ իշխանությունը բարիք պիտի բերի, թե չարիք: Նախապաշարումը կույր է լինում, նա թույլ չի տալիս շուրջը տեսնել, նա գոհ է միայն, որ իր ատած թուրքը չքանա⁴⁵:

ՎԵՐՁ

44 1912 թ. նոյեմբերի 17-19-ին Չաթալջայի մոտ տեղի է ունենում ձակատամարտ օսմանյան և բուլղարական զորքերի միջև, որտեղ բուլղարացիները հաղթանակ են տանում:
45 Այս մասում Մար-ի (Մ. Տեք-Մարտիրոսյան) հուշերի ձեռագիրն ընդհատվում է: